

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

dl 100

OM KLOKA (TROLLKUNNIGA OCH VISMÄN).

Denna frågelista avser de traditioner, som röra de kloka gubbar och gummor, som i äldre tid men på många håll ännu i våra dagar gjort sig kända som särskilt kunniga i att bota sjukdomar hos folk och få (framförallt genom övernaturliga medel). Ofta ha de även rykte för att vara kunniga i spådom och andra hemliga konster, med förmåga att se i det fördolda, umgås med övernaturliga väsen etc. Märk att följande frågelistor beröra områden, som sammanhånga med de kloka och deras konster: M 5: Frågor om tjuvmjölkning av andras kor; M 7: Vänster hand och motsols; M 11: Ont öga, ond tunga, hågsa; M 90: Magiska gester, tecken, tal och färger; M 99: Husdjurssjukdomar; M 101: Koppning och åderlåtning.

I denna frågelista avses framförallt skildringen av den klokes person, hans förmåga och egenheter, hans levnadsförhållanden o.dyl. enligt folkköreställningen. Vid skildringen härav kan det vara lämpligt att i ett sammanhang skildra allt vad man känner om en och samma ^{kloka} person i synnerhet om den kloke varit mycket namnkunnig, så att en rikare tradition kommit att utvecklas.

1. Har man tänkt sig att klokskapen (förmågan att bota, spå, signa, trolla) har varit medfödd? Kunde man vid ett barns födelse eller under dess uppväxttid förutsäga, att det skulle bli en klok? Om barnet var fött en viss dag eller natt, hade segerhuva, vissa födelsemärken? Vilken betydelse kan det ha för ett barn att det fått dia över tre påskfastor (tre vårfrudagar)? Vad menas med en tridägging? Har det funnits flera släktled av kloka i en familj? Har t.ex. modern (på dödsbädden) överlåtit till sin dotter sina signierier? Har den kloke vid en viss tidpunkt (sedan han tappat tänderna?) och på ett visst sätt invigt sin son eller sin efterträdare i sina konster? Ex.: Pålsson i Lövestad, som var klok, var född med tänder och segerhuva. Känner man till en klokskap eller övernaturlig förmåga av mera begränsad art? Ex.: I Fröjdered fanns en mjölnare, som kunde ta styrkan från hästarna. Han lärde ut sin konst till vem som ville mot 25 öre.

2. Har klokskapen följt med ett visst lyte, medfött eller förvärvat? Ha sinnessjuka, fallandesjuka eller annars sjuka ansetts särskilt spådomskunniga eller kommit att uppträda som "vismän"? Var den kloke utan skugga? Hur hade han förlorat sin skugga? Ex.: Prosten Göransson band pesten vid en en i närheten av prästgården. Det sägs att G. inte hade någon skugga (sedan han lämnat Wittenberg).

3. Har klokskapen förvärvats genom att en person gått årsgång eller företagit andra övernaturliga anordningar såsom intagit drycker, blod från läderlapp, kokat den vita ormen och druckit spadet? Har den kloka som påskkäring varit på Blåkulla och lärt? Ex.: Sven i Bragnum hade blivit klok, emedan han funnit den vita ormen och slickat dess avdragna hud. Han miste sin kunskap, då han gifte sig.

Har den kloka måst hämta ny kraft eller trolldomsförmåga inför särskilt svåra uppgifter? Ex.: När Solbergs-Greta skulle trolla och när hon var brydd hur hon skulle bete sig så kröp hon naken tre gånger motsols genom öglan av ett trollträd (gran hopvuxen med tall). Då fick Greta kraft så hon kunde klara sig i sitt bryderi. Sonhustrun såg Greta krypa sådär många gånger. Kunde den kloke förlora sin makt? Av vilken anledning? Ex.: Om den klokens svartkonstbok blev bränd, förlorade han sin makt.

4. Har klokskapen följt med särskilda yrken, såsom smedens, skinnarens, bödelns, spelmannens, prästens etc.? Voro tiggare särskilt trollkunniga? Ex.: Prästen med bönbok och kappansågs kunna drive den onde samt bringa döda till ro i graven, men han botade ej sjuka eller spådde.

5. Vilket yrke har den kloke bedrivit vid sidan av sin verksamhet som klok? (Här avses yrket oavsett om det tänkts ha någon betydelse för personens klokskap.)

6. Ha tattare, zigenare, finnar, lappar eller andra folkslag uppfattats som begåvade på detta område? Ex.: Folk från fastlandet, i synnerhet Småland och Norrland voro (på Gotland) misstänkta för att kunna skämma m.m., särskilt om de voro mörkögda och svarthåriga.

7. Vilka benämningar användes i bygdens språkbruk för de kloka? Ex.: Trollkåring, trollgubbe, trollskinge, kusmare, trollbacka, kuckelgubbe, finngumma, klok, nordkåring, botarskä, påskerska, löverska, ormkokerska.

Vilka uttryck finnas för den klokens egenskaper, förmåga och verksamhet? Ex.: Trolsk, trollkunnig, trollaktig, klok, klok på kråk, synsk. Trolla, kusla, ha fåter för sig, därva, giskeri.

Vad kallas ofarligare form av trolldom, varvid man ej direkt äventyrar saligheten? Ex.: Krursel, småkonster. "Trolla kan jag inte, men jag kan säga upp råttor och möss."

8. När, vid vilken ålder, under vilka omständigheter började den kloke sin verksamhet? Hade det varit någon särskild händelse, som givit anledning till att en person börjat uppträda som klok?

9. Har man tänkt sig att den kloke genomgått någon särskild utbildning eller skola (Svartkonstskola, Wittenbergsskolan) där han fått undervisning i de hemliga konsterna? Har han fått avlägga vissa prov, innan han ansetts fullärd? Har man trott att den kloke invigts till sin verksamhet (av sin fader eller moder eller lärare). Ex.: Stor-Eire-Stäinä ha hadd vart bi Nainum-Källingi u lärt. - Dottern eller sonen fick lära sig trolla och så hette det om sådana att de voro av trollsläkt. Men alla inom slakten voro ej trollfällta. Åtskilliga knektar fingo lära sig trolla av finnkåringar under finska kriget.

10. Har man tänkt sig att den kloke försvurit sig åt djävulen, ingått ett kontrakt med djävulen? Ansågs ha fått hjälp av en ande, av de döda eller använt likben eller dödben i sin verksamhet? Ex.: Då fanns di sum hade en ande, som va jorder ute särdepenna (sälgpinnar)

å sum så ut sum ena garnvinna å sum di fråja te råss å hade innelåster i ett skåp. - När Petter i Rösån rådfrågades om borttappat gods, gick han ut på gården ett tag och låtsades som om han visslade på Skam.

11. Ansågs den klokes förmåga såsom given av goda makter? Ex.: Doktar Kubbi ansåg sig göra som Jesu lärjungar, görande väl och hjälpande. - Hon hade visst att göra både med den gode och den onde. Hon botade det, som inte doktorer kunde bota.

12. Berätta om den klokes anseende bland medmänniskorna? Var han fruktad, avskydd, ogärna sedd eller uppskattad, välkommen, omtyckt, vördad? Brukade man anse de kloka som lite underliga eller halvt vansinniga?

13. Hur tog sig fruktan eller vördnaden uttryck hos folk? Var man mån om att stå väl hos den kloke? Ex.: Trullgubbar och trull och spåkärningar samt de övriga, som kunde skämme voro i allmänhet avskydda eller mindre omtyckta. De ansågos ha fäule augu, och mötte man dem var det dålit möte. Ville de åka med någon körande och ej fick, så kunde di göra så micke så russi stupte eller blevo halta.

14. Vad berättas om den klokes förmåga att hämnas eller annars bringa ont och olycka åstad?

15. Tänkte man sig att den klokes blotta blick var farlig? Sade man att han hade ont öga, ond tunga, ond fot? Hade han ont möte, så att det bådade olycka då han visade sig?

16. Berätta om den klokes botande förmåga. Tänktes han ha en god hand så att blotta beröringen var hälsobringande? Var man mån om att röra vid hans kläder eller andra tillhörigheter?

17. Föreställde man sig att den klokes tankar, avund, vrede, missunsamhet kunde vara verksamma på avstånd?

18. Berätta om makten av den klokes besvärjelser, signerier, lyckönskningar, tillsägelser, hälsningar, utrop, ord? Berätta om särskilt märkliga fall av botande! Ex.: En ko var svårt angripen av sommarsjuka. Man skickade bud till en klok gumma. Samma timma som budet kom till gumman, upphörde kon att låta den blodblandade urinen.

19. Berätta om den klokes uppträdande och klädsel. Var han alltid lika klädd? Var han på något särskilt sätt utrustad då han tog emot folk eller besökte folk för att utöva sin verksamhet?

20. Vad berättas om hans utrustning och särskilda anordningar för sin verksamhet? Höll han sig med ett eget husapotek, tillverkade själv sina medikamenter? Ägde och använde han svartkonstbok, bibel, psalmbok? Höll han sig med särskilda trollföremål, trollpåsar, trollaskar, trollknutor, såll, likdelar, dödningaben, dopvatten, oblat, kyrkonycklar, märkliga stenar, rötter, metaller, salva o.s.v. Höll han sig med särskilda djur (levande) katt, björn. Tänktes han ha trollhare, mjölkhare, bjära, spiritus, övernaturlig fågel eller annars övernaturliga väsen såsom gengångare, djävulen till medhjälpa-

re eller tjänsteande? Ex.: Då den kloke begravdes följde en svart hund med röda ögon efter likvagnen. - Man skulle bränna svartkonstboken efter en klok, som dött, men så fort den lades i elden, spratt den ur densamma. - Gaml Negards i Läbru di brukte bote. Gubben han hadd en mack i en ask, sum gärdd att han inte sakne pängar. Di sa att dä skudd ha vart en vit mack. Di hadd örmskalle mä di. - Gamle Nilssons mor i Otum dä va en sån här gammel trullkarring. Ha va bi Saigs-Tilde u skuld bot. U da havd ha laupe ute på gåren mä ett såll yvar hudi.

21. Ansågs den kloke framförallt vara spåman, läkare, besvärjare av övernaturliga makter? Brukade den kloke bota endast människor eller endast djur? Var den kloke specialist på bestämda sjukdomar? Brukade han endast stämma blod t.ex.? Vilken verksamhet syntes vara mest framträdande? Kunde han "binda" folk och få. Kunde han taga fast tjuvar, visa tjuvens bild eller mana fram honom? Kunde han slå ut ögat på tjuven? Kunde han vita till sig kvinnfolk? Anlitades den kloke i kärleksaffärer? Kunde han bota smörkärna? Kunde han taga bort vatten ur brunnar? Kunde han sätta på folk (eller få) kolik? Kunde han mana fram villebråd? Kunde han hjälpa vid fiske? Kunde han hämta föremål, mat, dryck, pengar från långt håll utan att själv förflytta sig? Ex.: Skattgrävare bli plötsligt sömniga, en trollkunnig öppnar skattkistan och tar skatten. - En trollgubbe ordnade med en kolares bössa, så att denne kunde skjuta mjölkharen. - Dalgubbar å andra kuckelmakare kunde ju ställa kvar folk, som kom å skulle stjåla. Di, sum kunde knepa, va nog likaväl goa å ta, utan att bli ståenes kvar. Vara va dä ville, en hästlort eller en sten, om di bara la tebaks dä i ställe för dä di tagi, kunde inte dalgubben göra någe. - Um di vidd ta rede på tjuven då skuld di gå ti galne Nils bi Fardume.

Kunde han läsa bort varg, björn, råttor, ohyra? Varför fick ingen följa den kloke in i ladugården, när han skulle driva ut råttorna? Kunde han binda eld? Kunde han påverka väderleken, regn och solsken, blixten, frosten? Kunde han mana de döda? Kunde han förvända synen? Kunde han nedsätta, skämma, förgöra gifta och ogifta, barn etc.? På vad sätt kunde han för övrigt trolla?

Frågorna ovan besvarar man bäst genom att utförligt berätta historier om de klokas uppträdande vid särskilda tillfällen. Den klokes beteende, yttranden, läsningar skildras så utförligt som möjligt.

22. Berätta om den klokes "mottagningar"? Vad fordrade han av besökaren? Hur hälsade man, hur tilltalade besökaren den kloke? Krav på att bli trodd? Hur betalades för den klokes tjänster? Ex.: Hallgubben bota en herre från stan. Men han ville ej ha betalt. Då tog den andre upp en hundrakronsedel och lade på bordet. När han sedan skulle köra, ville inte bilen gå. Till slut måste han in till gubben och frågade, om han kunde bota bilar med. "Han har väl glömt något, vet jag", sa gubben. "Vad är det som ligger där på bordet? Ta den så får vi se om inte bilen kommer att gå!"

23. Brukade den kloke, redan innan besökaren framfört sitt ärende, antyda att han visste varom fråga var? Låtsas den kloke vara döv för att bättre komma folks hemligheter på spåren? Ex.: Di kan ja inte bote för du tror inte.

24. Brukade den kloke vilja lysa och skryta med sin övernaturliga förmåga? Hade han några knep för sig för att injaga respekt eller göra sig märkvärdig? Stoppade han t.ex. fingret i munnen, låste in sig och låddes rådgöra med övernaturliga väsen?

25. Förekom någon sång eller något slag av musik vid "förrättningen". Visade den kloke tecken till sinnesfrånvaro? Föll han i kramp, extas? Ex.: Ibland fick "Käramor" i Tämta kramp och braja å ble stel i hela kroppen. Hon kunde se i syne.

26. Begagnade den kloke några hjälpmedel för att utröna sjukdomens art eller utgång (sax, såll, kniv etc.)? Måste den kloke se den sjuka eller var det nog att medföra en skjorta eller annat föremål från den sjuka, hårstrå av sjukt kreatur etc. för att sjukdomens art skulle kunna bestämmas? Ex.: "Dä va inte bra att I har tvätte skörten, sa gubben Rohndal, dä blir svårt u se va dä är, ju lortigare di är bättre är dä, men så mycke kan ja se, att han har vart i skog u hugge, u så har han träfft ut för någe."

27. Har den kloke berättat om att han under sömn (eller extas, sinnesfrånvaro o.dyl.) färdats långt bort, inhämtat råd, upplysningar etc.?

28. Berättas om att två kloka uppträtt mot varandra, att trollkunniga kämpat med varandra och försökt förgöra varandra? Rivalitet om folks gunst mellan kloka?

29. Finnas några recept, utskrivna av kloka? Finnas annars några anteckningar nedskrivna av eller om den kloke?

30. Var den kloka vida berömd och eftersökt från långt håll? Kom man även från städerna för att få bot? Gjorde den kloke resor för att utöva sin praktik på främmande orter? Ha framstående personer, präster etc., även kommit till den kloke?